

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT INSTITUTU**

Əlyazması hüququnda

SƏDAQƏT VƏLİ QIZI İBRAHİMOVA

**NEFT QAZMA İŞLƏRİNİN İQTİSADI
SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN EHTİYAT
İMKANLARI
(AZNEFT İSTEHSALAT BİRLİYİ TİMSALINDA)**

İxtisas: 531101 – «Müəssisələrin təşkili və idarə edilməsi»

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2014

Dissertasiya işi AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar
Mərkəzində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: i. e.d.,prof. A.S.İsayev
i. e.d.,prof. T.N.Əliyev

Rəsmi opponentlər: i.e.d. E.M.Hacızadə
i.f.d. V.T.Məhərrəmov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Texniki Universitetinin
“Sənaye iqtisadiyyatı və menecment”
kafedrası

Müdafiə “ 16 ” may 2014-cü il saat “ 14⁰⁰ ” da AMEA-nın
İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdindəki FD.01.181 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 31, II
mərtəbə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu
Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Mərkəzi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür

Avtoreferat “ 15 ” aprel 2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

FD.01.181 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, iqtisad üzrə fəlsəfə
doktoru,dosent

G.S.Hacıyeva

İşin ümumi xarakteristikası

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dünya neft-qaz sənayesinin inkişafına danılmaz tövhələr bəxş etmişdir. Neftin sənaye üsulu ilə çıxarılması, daşınması və boru kəmərləri vasitəsi ilə nəql edilməsi kimi əlamətdar hadisələrin başlanğıcı məhz Azərbaycanda qoyulmuşdur. 1994-cü ildən indiyədək neft sektoruna təqribən 50 mlrd. ABŞ doll. həcmində sərmayə qoyulmuş, ölkənin mövcud yataq və strukturları üzrə irimiqyaslı layihələr həyata keçirilməkdədir. Bunun nəticəsində yeni texnologiyaların, müasir avadanlıqların istehsalata tətbiqinə, idarəetmə metodlarının mənimsənilməsinə, neft sənayesinin yenidən qurulmasına imkan yaratmışdır. Neft hasilatının həcmi 1997-2012-ci illərdə 4 dəfədən çox artmışdır. Hazırda ölkə üzrə gündəlik neft hasilatının həcmi təxminən 120 min ton təşkil edir. 2004-2012-ci illərdə ölkədə qaz hasilatının həcmi 4,7 dəfə çoxalmışdır. Hesablamalara görə, Azərbaycanın təsdiq olunmuş karbohidrogen ehtiyatları şərti yanacaq 4,5 mlrd. tondan çoxdur. Odur ki, ölkədə perspektiv strukturların müstəqil sürətdə işlənilməsi xəttini əsas götürmüş və bu sahədə kompleks işlər həyata keçirilir. “Azərbaycan Respublikasının yanacaq -energetika kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı” nda işləmədə olan yataqlarda istismarın intensivləşdirilməsi, yeni quyuların qazılması, lazımı təmir-bərpa işləri aparmaqla köhnə quyuların istismar fonduna daxil edilməsi və.s məsələlər yaxın gələcəkdə qarşıda başlıca vəzifə kimi qoyulmuşdur. Proqrama uyğun olaraq dəniz və quru yataqlarda hasilatın artması üçün mövcud imkanlar səfərbər edilməlidir. Bu baxımdan yeni quyuların qazılması, qazıma işlərinin səmərəliliyinin artırılması həllini gözləyən aktual problemdir. Müasir şəraitdə quyuların dərinliyi artdıqca, onların texniki-iqtisadi göstəriciləri də pisləşir. Onun səbəblərini aşkara çıxarmaq üçün elmi-tədqiqatlara ehtiyac duyulur.

Neft sənayesinin inkişafı qazıma işlərinin həcmindən və səmərəliliyindən asılıdır. Qazıma işlərinin səmərəliliyi neft sənayesinin ümumi texniki-iqtisadi probleminin tərəflərindən biridir. Hazırda qazıma işlərinin texniki-iqtisadi göstəriciləri pisləşməkdə davam edir, iqtisadi səmərəlilik təmin edən məsələnin həllini çətinləşdirir. Odur ki, qazıma işlərinin səmərəli aparılması xalq

təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Məsələnin belə məna kəsb etməsi ondadır ki, qazıma işlərinə böyük həcmdə kapital qoyuluşu tələb olunur. Belə həcmdə əsaslı vəsaiti səfərbər etmək, həlli o qədər də asan olan məsələ deyildir. Məsələnin həlli üçün Dövlət Proqramında neft sənayesinə xarici investisiyanın cəlb olunması nəzərdə tutulmuşdur. Cəlb olunmuş xarici investisiyanın əhəmiyyətli həcmi qazıma işlərinin inkişafına yönəldilmişdir. Bu, mahiyyətinə görə, qazıma işlərinə iqtisadi səmərəlilik təmin edən dövlət tədbiridir. Qazıma işlərinin sürətli və əlavə xərclər cəlb etmədən yerinə yetirilməsi neft sənayesinin mühüm təsərrüfatçılıq məsələsidir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Azərbaycan neft sənayesi elmə olan tələbatını ildən-ilə artırır. Neft sənayesinin elmin nəticələrinə olan tələblərini ödəyən: ARDNŞ-də elmi-tədqiqat institutu, AMEA-nın nəzdində neft prosesləri institutu, ADNDA müvafiq elmi tədqiqat laboratoriyaları fəaliyyət göstərir. Respublikamızın qazımaçı alimləri: N.B.Babayev, M.K.Seyidrza, Ə.C.Əmirov, Ə.B.Süleymanov, A.X.Mirzəcanzadə, qazımaçı iqtisadçılar: N.N.Nikolayevski, L.M.Tomaşpolski, A.Q.Şapovalov, Moskva iqtisadçı alimləri A.P.Brents, E.S.Sıromyatnikov, respublikanın indiki alimləri: A.S.İsayev, Q.Ə.Səfərov, M.C.Ataqişiyev, E.M.Hacızadə, R.Ə.Balayev, V.M.Vəliyev, T.N.Əliyev birbaşa və dolayısı ilə bu sahəyə əhəmiyyətli töhfə vermişlər. Bununla belə qazıma işləri yerin təkinə dərinə nüfuz etdikcə, geoloji-texniki şərait dəyişir və mürəkkəbləşmə meylini gücləndirir.

Bunları əlaqəli götürsək, mövcud işləmələr qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin tədqiqi üçün kifayət etmir və yeni nəzəri-əmali işləmələrə ehtiyac yaranır. Quyuların dərinliyinin artması, böyük dərinliklərdə yerləşən neft yataqlarının sənaye işlənməsinin genişlənməsi dərin qazıma həcmi artırmış, mürəkkəb geoloji-texniki şərait yaratmış, iqtisadi səmərəliliyi formalaşdıran elementlər say etibarilə çoxalmış, aralarındakı əlaqə mürəkkəbləşmişdir. Hətta ən mütərəqqi bir yanaşma ilə məsələni həll etmək mümkün olmur. Odur ki, qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyi zəruri tərzdə tədqiq edilməlidir. Məsələ ondadır ki, qazıma işlərinin göstəriciləri pisləşən şəraitdə iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi problemi dolğunlaşan xarakter daşıyır. Quyu dərinliyi artdıqca yeni naməlum təsirlər yaranır ki, onlar da mövcud olan təsirlər ilə birləşərək mürəkkəb

əlaqə əmələ gətirir və qazımanın texniki-iqtisadi göstəricilərini pisləşdirir. Fəaliyyət belə davam edərsə, qazıma işlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşması böyük müddət tələb edən vəziyyətə düşə bilər.

Buradan belə bir tələb yaranır: qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyi tədqiq olunmalı, ona xüsusi elmi-tədqiqat həsr edilməlidir. Belə tədqiqat iki məsələni həll edib əsaslandırmaqdır:

- texniki-iqtisadi göstəricilərin pisləşdiyi indiki geoloji-texniki şəraitdə qazıma işlərini icra edərkən iqtisadi səmərəlilik əldə etmək mümkündürmü?

- mümkün olan iqtisadi səmərəlilik necə istifadə edilə bilər?

Bu sualları cavablandırmaq üçün elm iqtisadi səmərəlilik anlayışının, məfhumunun tərifini hazırlamalıdır. Belə ki, qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin məna və mahiyyəti açılmamış qalmışdır, qazımanın iqtisadiyyatı bunu həll etməlidir. Məsələ ondadır ki, ən müasir hesab olunan riyaziləşdirmə və modelləmə bu məsələni həll edə bilmir. Bir sözlə, qazıma işlərinin pisləşməkdə olan texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, yol, yanacaq (bilavasitə onları əks etdirən metodik vəsait), yəni elmi-metodoloji əsaslar işlənməlidir. Belə mahiyyətli elmi-metodik vəsait olmadığı üçün qazıma idarələri ziyanla işləyərək dövlətin pul vəsaitlərini tələb olunandan artıq məsrəf edirlər. Neft sənayesi bizim milli sərvətimizdir və biz bu sənaye sahəsinə hər şeydən üstün diqqət yetirməliyik. İstehsalatın indiki qurulma əlamətləri mürəkkəbləşən geoloji-texniki şəraitin diktə etdiyi tələbləri nəzərə almağı qarşıya qoyur. İndi keyfiyyətli quyu inşaa etmək tələb olunur.

Məsələ ondadır ki, qazımanın mürəkkəbliyə doğru yüksələn geoloji-texniki şəraitləri, böyük dərinliklərdə yerləşən neft yataqlarının sənaye işlənməsi geniş miqyas alan mərhələdə daha qabarıqdır, güclü mənfi təsirə çevrilirlər və belə şəraitdə qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyi, onun tədqiqi üçün işlənmiş metodlarla təfəssilatı uzlaşdırmaq bilmir. Məsələn, təzahür və proseslərin yeni yaranan tərəfləri mövcud tədqiqat metodlarının yenilərilə əvəz edilməsini tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Quyuların dərinliyi artan şəraitdə istismar qazıma işlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin pisləşmə səbəblərini aşkarlamaq; bunun üçün istifadəsi tələb

olunan elmi metodları əsaslandırmaq; qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirmək və bu iqtisadi səmərəliliyin istifadəsini səciyyələndirmək üçün elmi-metodoloji əsaslar işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- qazıma işləri idarələrinin istehsalat xarakteristikasını öyrənmək;

- qazıma işlərinin vəziyyətinin iqtisadi səmərəliliyini tədqiqat üçün müəyyənləşdirmək;

- qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin və tədqiqinə dair işləmələri qiymətləndirmək;

- iqtisadi səmərəliliyi formalaşdıran elementlərin və göstəricilərin istehsalatdakı əlaqə qanunauyğunluğunu aşkara çıxarmaq;

- iqtisadi səmərəliliyə göstərilən təsirlərin iqtisadi təbiətini öyrənmək;

- iqtisadi səmərəliliyin mümkünlüyünü və onu əmələ gətirən vasitələri müəyyən etmək;

- qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin xalq təsərrüfatlı əhəmiyyət kəsb etdiyini əsaslandırmaq;

- iqtisadi səmərəliliyin elmi-texniki inkişaf təkamüllü istifadəsini, onun qanunauyğunluğunu müəyyən etmək;

- iqtisadi səmərəliliyi yüksəldə bilən ehtiyat imkanlarını aşkara çıxarmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycanın istismar qazıma işləri ilə məşğul olan müəssisələri, o cümlədən Azneft İstehsalat Birliyinin və Kompleks Qazma İşləri Trestinin quru ərazisi üzrə istismar qazımasının 1980-2010-cu illərin texniki-iqtisadi göstəriciləri predmetini isə onların iqtisadi səmərəlilik fəaliyyətinin təmin edilməsi sahəsində iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqat üçün ilkin məlumat olaraq, .

Tədqiqatın işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını neft-qaz çıxarma sənəsində görkəmli alimlərin nəzəriyyələri, neft-qaz sahəsində xarici ölkə və yerli alimlərin elmi-tədqiqat işləri, AR-nın DSK-nin materialları, Dövlət qurumlarının proqramları, qərar və sərəncamları təşkil edir. Tədqiqat prosesində formal məntiq

fəlsəfənin dialektik metodu, korrelyasiya metodu, dispersiya təhlili və işdə işləyib hazırladığımız yeni yanaşmalar təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyini problemlə bağlı rəsmi statistik məlumatlar, respublikanın müvafiq nazirliklərinin materialları, rəsmi saytlar, yerli və xarici ölkələrin nəşrləri, beynəlxalq və yerli konfrans və seminarların materialları, müvafiq qanunvericilik sənədləri, dövlət proqramları və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin “Azneft” İstehsalat Birliyinin müəssisələri və Kompleks Qazma İşləri Trestinin materialları təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qazıma işlərinin mümkün olan iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin nəzəri müddəaları tədqiq edilmiş təsir-əkstəzir balanslaşması təmin olunmuşdur;

- Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün, korrelyasiya metodu ilə bizə məlum olan təsirlərin, dispersiya təhlilinin və seçmə funksiyanın bərabər paylanma qanununun köməyi ilə hər bir faktorun xüsusi cəkisi təyin edilmişdir;

- Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin alınması və konkretləşməsi üçün metodika əsaslandırılmışdır;

- Əlavə hesabı göstəricilərin işlənməsi və onların funksiyalandırılması təmin edilmişdir;

- Kompakt tədqiqat metodlarının istifadəsinə dair yeni yanaşmalar işlənilib əsaslandırılmışdır;

- Neft qazımada və neftçıxarmada iqtisadi səmərənin müəyyən edilməsi üçün modellər işlənmiş və əsaslandırılmışdır;

- Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin istifadəsinin mümkünüyü elmin təkamülü, elmi-texniki işləmələr və quyu keyfiyyətinə görə müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti və nəticələrinin tətbiqi.

Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin əməli müəyyənləşdirilməsinin işləmələri, qazımanın dəyişən geoloji-texniki şəraitinin səmərəlilik göstəricilərində istifadə olunma metodikası, təsirlərin xüsusi çəkirlərinin hesablanması üzrə təklif və tövsiyələrdən istifadə və irəli sürülən təkliflərin respublikanın qazıma müəssisələrində tətbiqi.

Tədqiqatın nəticələri təklif və tövsiyələr şəklində Kompleks

Qazma İşləri Trestinin Abşeron Qazıma İşləri İdarəsinə təqdim olunmuş və tətbiq edilmək üçün qəbul edilmişdir.

Dissertasiya işində işlənib hazırlanmış nəzəri-metodiki və əməli xarakterli tövsiyələr tədris prosesində də istifadə edilir.

İşin aprobasiyası. Tədqiqat işinin əsas müddələrinin nəzəri və əməli təklifləri haqqında Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 20 illiyinə həsr olunmuş ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi-innovasiyanın rolu Beynəlxalq elmi-praktik konfransda, “Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin elmi innovasiya metodu ilə dəyərləndirilməsi”, 2011-ci il və Gəncə Regional Elmi Mərkəzinin Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Regional innovasiya fəaliyyəti: reallıqlar və perspektiv inkişaf elmi-praktik konfransda, “Qazımada fəaliyyət göstərən təsirlərin hərəkət qanunauyğunluğu” 2012-ci il məruzələr edilmişdir.

Dərc olunmuş məqalələr. Dissertasiya işinin əsas müddəaları 1 monoqrafiya, 11 məqalə və 2 tezisdə AAK-nın tövsiyə etdiyi iqtisadi jurnallarda, elmi məqalələr toplusunda və elmi-praktiki konfrans materiallarında dərc olunmuşdur.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, 86 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyada 32 cədvəl, 4 əlavə, 1 qrafik vardır və mətni 148 səhifədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, öyrənilmə səviyyəsi, məqsədi və əsas vəzifələri, obyekt, metodları, informasiya bazası, işin elmi yeniliyi və təcrübi əhəmiyyəti və aprobasiyası göstərilir.

“Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin tədqiqinin elmi-metodoloji əsasları”adlı birinci fəsildə qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyini formalaşdıran elementlər və onların əlaqələnmə qanunauyğunluğunun tədqiq edilmiş, iqtisadi səmərəliliyin mövcudluğu elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

İqtisadçı alimlər A.S.İsayev və E.S.Sıromyatnikov, Q.Ə.Səfərov, L.M.Tomaşpolski, A.Q.Şapovalov və başqaları iqtisadi səmərəliliyin tədqiqini məxsusi hal üçün olan geoloji-texniki şəraitin quyu dərinliyi üzrə diferensiallaşdırılmasını, yeni qazıma

texnikasının iqtisadi səmərəliliyinin tədqiqini iqtisadi səmərəliliyin ehtiyat imkanlarını müəyyənləşdirdikdə quyu keyfiyyətini səciyyələndirən element parametrləri və bir sıra ehtiyat imkanların qruplarını aşkar etmişlər. Lakin təsir-əkstəsir balanslaşmasına baxılmamışdır.

Bu tədqiqatların nəticələrini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, onu da qeyd etməliyəm ki, qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyini ancaq qazıma idarələrindən tələb etmək düzgün deyildir. Əvvəla ona görə ki, qazıma idarəsi podratçı təşkilatdır, ikincisi, qazıma işləri aparılan sahələr geoloji mürəkkəbləşmiş olur, üçüncü isə iqtisadi səmərəlilik qazıma idarəsinin fəaliyyətindən həmişə asılı olmur.

Bizim fikrimizcə qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyi təsir-əkstəsir mahiyyətli iqtisadi elementləri cəlb etməklə tədqiq edilməlidir. Bu elementlərin mahiyyəti açılmalıdır ki, məqsədə çatmaq mümkün olsun. Belə vəhdətdə **təsirlərə**; geoloji şərait, iqlim, qazıma rayonun coğrafi relyefi; **əks təsirlərə**; qazıma işlərinin təmərəküləşmiş aparılması; elmi-texniki tərəqqi, material-texniki təchizat, qazımanın nəzarət altına alınması daxil olur. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyini formalaşdıran elementlər iki qrupa bölünür: 1) iqtisadi səmərəni əmələ gətirən və 2) iqtisadi səmərənin əmələ gəlməsinə əks duran təsirlər. Qazıma işləri aparıldıqda onlar vəhdətdə olub bir-birinə əks duraraq, $P_m + P_i = 1$ şərti daxilində mövcud olurlar. Bu təsirlərin dəyişməsi onların xüsusi çəkiləri η_m və η_i vasitəsilə müəyyənləşir ($\eta_m + \eta_i = 1$ şərti daxilində).

Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin istiqamətinin müəyyənləşdirməsini səciyyələndirən texniki-iqtisadi göstəricilərin sistemləşdirilməsi ilə bir sıra elmi-metodiki və əməli-metodiki məsələlər tədqiq olunmuşdur. İqtisadi səmərəliliyin variant üsulu ilə təyini üçün seçilmiş göstəricilər ikili formalaşma sferasına malik olduğu üçün real şəraiti əks etdirə bilmir. Biz iqtisadi səmərəliliyi səciyyələndirən göstəricilərin yarım sistemini işləyərkən natural, dəyər, kəmiyyət və keyfiyyət qruplarından göstəricilər seçib onu əsaslandırılmışıq. Seçim aparılarkən formal məntiq metodunun subordinasiya formasından istifadə etmişik. Əldə olunmuş iqtisadi səmərəliliyin deyil, texniki-iqtisadi göstəricilər pisləşən şəraitdə mümkün olan iqtisadi səmərəliliyin istifadəsini müəyyən etmişik. Burada göstərilir ki, müəyyənləşdirmənin konkret fakt və şərtləri var

və onlar dəyişən elementlərdən ibarətdir. Müəyyənləşdirmə quyu dərinliyi üzrə differensiallaşdırılmalı, gəlinin dəyişməsi hər hal üçün hesablanmalıdır. Bunun üçün təsirlərin dəyişməsini η_i və quyunun artan dərinliyini (ΔL) götürərək, gəlinin dəyişməsini (Δg) belə bir funksiya ilə $\Delta g = f(\Delta L)$ müəyyən edirik.

Bu məqsəd üçün variasiya sırasından, təsirlər üzərində hesab əməllərindən, korrelyasiya metodundan, dispersiya təhlilindən, qazıma və neftçıxarmanın faktiki göstəricilərindən istifadə edilmişdir.

Bizim müəyyənətmədə baxılan problem, təkcə seçmə funksiya və riyazi asılılığı deyil, təsir asılılığını özündə ifadə edir. Seçmə funksiyadan istifadə edərək korrelyasiya cədvəli tərtib etməklə, bizə məlum olan təsirlərin ümumi əlaqədəki xüsusi çəkisini tapmışıq. Bu xüsusi çəki məlum olan korrelyasiya nisbəti əmsalının köməyi ilə hesablanmışdır.

Fikrimizcə, iqtisadi səmərəliliyin tədqiqi hər biri öz yerində olmaqla, ikidən çox olmayan kompakt formada olmalı və əsil səbəb-nəticə belə yanaşma əsasında aşkara çıxarılmalıdır.

Aparığımız tədqiqat göstərir ki, qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin yeni əsasında tədqiqi, mövcud olan elmi-praktik işləmələrin özləri tərəfindən diktə edilir.

“Qazıma işlərinin müəssisələr üzrə iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri” adlı ikinci fəsilə texniki-iqtisadi göstəricilərin dinamikasının təhlili ilə iqtisadi səmərəliliyin səviyyəsinin dəyişməsi məsələsinə baxılmışdır.

Mövcud olan qanunauyğunluğun aşkara çıxarılması üçün ən yaxşı bazis göstəricilər dərin kəşfiyyat qazıma işlərinin göstəriciləridir. Odur ki, biz bu göstəriciləri baza ili kimi götürmüşük (Cədvəl1).

Ümumi formada götürsək cədvəl 1-də verilmiş mexaniki qazıma göstəriciləri yaxşılaşma meyli almışdır (ehtiyatların olduğunu bildirir). Bu səviyyə əsasında müəyyən etmək olur ki, qazıma işlərinin səmərəliliyi üçün ehtiyat imkanlar mövcuddur və bu imkanları tədqiq etməklə istismar qazıması üçün iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin proqnoz səviyyəsini işləyib hazırlamaq olar.

Əlbəttə, proqnoz göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi ilə istismar qazımasında mövcud olan şəraiti əlaqələndirmək lazımdır.

Cədvəl 1

Azneft İstehsalat Birliyi üzrə dərin kəşfiyyat qazıma işlərinin

Göstəricilər	İllər			
	1980	1985	1987	1988
Qazıma kommersiya sürəti, m/dəz.ay	163	195	157	178
Qazımanın məhsuldar vaxtı, %	75	72	71	73
Bir dəlməyə düşən metrlər, m	31,1	56,8	39,2	42,4
Mexaniki qazıma sürəti, m/saat	1,96	2,40	1,92	2,00
Bir metr qazımada kapital qoyuluşu	492,3	599,8	694,6	546,2
Quyuların orta dərinliyi, m	3327	3643	3340	3020

Odur ki, cədvəl 2-də verilmiş istismar qazımasının texniki-iqtisadi göstəricilərinə baxaq.

Cədvəl 2

Kompleks Qazma İşləri Trestinin quru ərazi üzrə istismar qazıma göstəriciləri

İllər	Qazıma metrləri həcmi, m	Qazımada olan dəzgahların sayı, dəz.	Qazımanın kommersiya sürəti, m/dəz.-ay	İnşaası qurtarmış quyuların sayı, quyu	Quyuların orta dərinliyi, m
1988	329410	45	609	185	1819
1997	63606	22	249	40	1652
1998	50089	22	177	33	1537
1999	23119	17	119	25	1362
2000	38594	15	223	47	1306
2001	23336	14	177	31	1101
2002	30492	14	188	30	1301
2003	49517	15	275	34	1314
2004	70600	18	338	35	1310
2005	82340	21	341	64	1312
2011	86141	20	377	73	1312
2012	49000	6,5	633	58	1400

Bu cədvəldən isə belə qənaətə gəlmək olar ki, 1988-ci ildə qazıma metrləri həcmi 329410 m olmuşdur. Lakin 2011-ci ildə bu

rəqəm 86141 m-ə düşmüşdür. 2012-ci ildə əhəmiyyətli səviyyədə azalmışdır.

İqtisadi səmərəliliyi formalaşdıran təzahür və prosesləri müəyyənləşdirərkən, qazımanın dərinlik intervallarını tədqiqata cəlb etmək və ehtiyat imkanları bu intervallarda axtarmaq lazımdır. Bunun üçün istismar qazımasının bəzi göstəricilərinin dərinlik intervalları üzrə dəyişməsi cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3

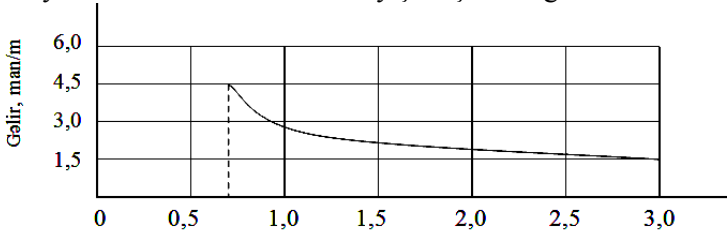
Kompleks Qazma İşləri Trestinin quru ərazi üzrə istismar qazımasının bəzi göstəricilərinin dərinlik intervalları üzrə dəyişməsi

İllər	Dərinlik intervalı	Quyuların orta dərinliyi, m	Komme rsiya sürəti, m/dəz.ay	Mexanik qazıma sürəti m/saat	Bir dəl. düşən metrlər, m	EQƏ vaxt sərfi, saat	Qazımanın reys sürəti, m/saat
1988	1500	1250	635	6,41	93	1,11	3,5
	2000	1762	296	5,21	72	2,14	2,4
	3000	2610	310	2,82	43	5,15	1,81
	4000	3240	160	1,92	31	6,11	1,27
1990	1500	1230	640	6,61	90	1,07	3,5
	2000	1760	510	5,17	69	2,01	2,5
	3000	2570	393	2,71	42		1,82
	4000	3170	301	1,44	29	6,13	1,26
1995	1500	1310	625	6,73	106	1,12	3,6
	2000	1760	510	5,23	74	5,14	2,6
	3000	2610	310	2,94	45		1,83
	4000	3150	270	1,42	35	6,14	1,24
2000	1500	1301	701	7,17	101	1,03	3,7
	2000	1763	468	5,43	80	2,01	2,8
	3000	2420	396	2,91	45	5,71	1,85
	4000	3220	214	1,42	31	6,20	1,20
2005	1500	1276	670	7,23	94	0,98	3,6
	2000	1761	490	5,64	81	2,01	2,9
	3000	2710	345	2,84	42	5,10	1,84
	4000	3210	374	1,41	32	6,18	1,20
2011	1500	1280	680	7,41	96	0,90	3,7
	2000	1762	485	6,10	83	2,03	2,8
	3000	2740	343	2,90	46	5,07	1,86
	4000	3200	195	1,43	33	6,14	1,21

Cədvəldən görüldüyü kimi, bütün mövcud olan reallığı aşkara çıxarmaq üçün dərinlik intervallarını 1500; 2000; 3000 və 4000 m götürmüşük. Dərinliyin artması ilə əlaqədar olaraq texniki iqtisadi göstəricilər pisləşmə meylini gücləndirir. Cədvəldən o da aydın olur ki, istismar qazımasında iqtisadi səmərəliliyin ehtiyat imkanları aşağı dərinlik intervalında təmərküzləşmişdir.

Təcrübə göstərir ki, geoloji-texniki şəraitin mürəkkəbliyini tədqiq etmək üçün yeni yanaşma işlənməli və bu zaman proqnoz-yanaşma metodikasından istifadə olunmalıdır. Cədvəl 3-ə görə qazıma olan dəzgahların sayı azalmış, qazımanın kommersiya sürəti kəskin aşağı düşmüş, istismara az sayda quyu təhvil verilmişdir. Bu dəyişikliklər quyuların orta dərinliyindən asılı olmayaraq baş vermişdir. Belə şəraitdə iqtisadi səmərəliliyi təmin edən ehtiyatları aşkara çıxarmaq üçün əlavə hesabı göstəricilərin işlənməsi tələb olunur.

Gəlinin dərinlik intervalları üzrə dəyişməsinin müəyyən edilməsi qazıma xas olan əlamətdir. Bu dəyişmə şəkildə göstərilir.

Şəkil 1. Gəlinin dərinlik intervalları üzrə dəyişməsi (min man.)

Əsaslandırılmışdır ki, göstəriciləri yaxşılaşdıran ehtiyat imkanları aşkara çıxararkən, əvvəlcədən görmək mümkün olmayan əlavə hesabı göstəricilər işlənilib təhlil prosesinə daxil edilməlidir. Məxsusi əlavə hesabı göstəricilər işləyib tətbiq etmədikdə, mexaniki qazıma göstəricilərini yaxşılaşdıran ehtiyatları, habelə qazıma vaxtının qənaət oluna bilən səviyyəsini düzgün müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Bunun köməyilə bu mənbələr konkretləşdirilir. Bunlar, bir dəlməyə düşən qazıma metrleri, mexaniki qazıma sürəti, qazımanın reys sürəti və mexaniki qazıma vaxtıdır.

Bir dəlməyə düşən metrlerin fakt üzrə səviyyəsi ümumiləşdirilmiş orta kəmiyyətlə təyin edilir.

$$h_b = \frac{M}{n_d} \quad (1).$$

h_d – bir dəlməyə düşən metrlər, m;

M – qazılmış metrlərin həcmi, m;

n_d – yerinə yetirilmiş dəlmələrin sayı, dəl.

Bu düsturun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əlavə hesabı göstəricilər mövcud metodikaya əsaslanaraq işlənmişdir, yəni ixtiyari seçim deyildir.

Qazımanın hesabı reys sürətini belə ifadə ilə tapırıq:

$$v_p^h = \frac{h_i \cdot v_m}{h_i + t_{eqa}^f \cdot v_m} \quad (2)$$

h_i – geoloji kəsilişdə ilk açılmış süxurun qazılmasında bir dəlməyə düşən metrlər, m;

v_m – mexaniki qazıma sürətinin hesablanmış maksimum ola bilən səviyyəsi, m/saat;

t_{eqa}^f – bir dəlməyə gətirilmiş faktiki endirmə-qaldırma əməliyyatlarına (EQƏ) sərf olunmuş vaxt, saat/dəl.

Qazıma işləri idarələrinin imkanlarını aşkara çıxarmaq üçün bu sürətin yüksələ bilən mümkün səviyyəsini aşağıdakı düsturla tapırıq (düstur işlənərkən qazımanın bütün mexaniki qazıma göstəricilərinin formalaşma elementləri ifadə olunmuşdur):

$$v_{p.m} = \frac{h_{of}' \cdot v_m'}{h_{if}' + t_{eqa}' \cdot v_m'} \quad (3)$$

h_{if}' – fakt üzrə bir dəlməyə düşən metrlər, m.

Aşkar etmişik ki, texniki-iqtisadi göstəricilərin pisləşməsi geoloji şərait ilə çox az əlaqələndir. Başlıca səbəb isə təchizatın pis qurulması, fəaliyyətlərin qeyri-aktivliyidir. Mövcud fəaliyyətlər istehsalın qurulma qanunauyğunluğunun tələblərini ödəyə bilmir.

Cədvəl 4

Qazımanın reys sürətinin mümkün yüksəlmə səviyyəsi

Göst əric ilər	İllər										
	1981	1985	1987	1988	1999	2000	2001	2004	2005	2011	2012
h_{if}	42,4	66,6	48,0	75,4	46,0	45,1	35,9	46,1	46,2	46,8	48,9
t_{eqa}^t	15,2 0	19,5 1	17,5 9	22,3	22,7	22,5	20,0	21,7	22,0	21,8	21,8
v'_m	2,18	2,10	2,38	4,15	3,03	3,11	3,09	2,81	2,72	2,77	1,80
$v_{p..m}$	1,23	1,51	1,28	1,86	1,21	1,22	1,13	1,22	1,19	1,22	1,25
$v_{p..t}$	1,02	1,31	1,09	1,65	0,96	0,99	0,86	0,97	0,97	0,98	0,99
$\Delta v_{p..r}$	0,2	0,20	0,19	0,21	0,25	0,33	0,27	0,25	0,22	0,24	0,24

Qazıma işlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin pisləşmə səbəblərini araşdırarkən belə fikrə gəlmişik ki, başlıca səbəblərdən olan qazıma işləri: neft və qaz ehtiyatlarının artan həcmdə hazırlanması; kapital qoyuluşu həcmnin artması; neft və qaz quyuları fondunun keyfiyyətli yaradılması; neft torpaqlarının qazıma işləri altında qalma müddəti xalq təsərrüfatlı əhəmiyyət kəsb edən məsələ olaraq tədqiq edilməmişdir.

“Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini yaxşılaşdırın ehtiyat imkanların müəyyənləşdirilməsi” adlı üçüncü fəsildə, qazıma işlərində iqtisadi səmərənin, əlavə hesabi göstəricilərin hesablanma sistem modelinin işlənilməsilə əlavə hesabi göstəricilər ziddiyyətlərdən azad olmuş və müvafiq tələb edilən funksiyalarla silahlandırılmışdır.

Mövcud ədəbiyyatlarda verilmiş tədqiqatlardan fərqli olaraq, yuxarıda deyilən yanaşmaları rəhbər tutaraq, tərəfimizdən aşağıdakı düsturlar təklif edilmişdir.

Onlar qazımanın kommersiya sürəti vasitəsilə, əlaqələnir və belə keyfiyyətdə, asılılıq təşkil edirlər. Natural göstərici-qazıma metrleri həcmi (M), kəmiyyət göstərici- qazımaya sərf edilmiş vaxt

(t) vasitəsilə, hesabı kommersiya sürəti ($v_{k.h}$) və iqtisadi səmərəlilik təmin edə bilən kommersiya sürəti ($v_{k.s}$) müəyyən edilmişdir:

$$v_{k.h} = v'_{k.p} (1 + \beta) \quad (4)$$

$v'_{k.p}$ - qazılan quyunun bağlanmış texniki layihə qrupu üzrə kommersiya sürəti, m/dəz.-ay;

β – qazımda daim fəaliyyət göstərən təsirlərin xüsusi çəkisi, vahidin hissəsi.

İqtisadi səmərəlilik təmin edə bilən kommersiya sürətini isə bu düstur ilə hesablamaq lazımdır:

$$v_{k.s} = v'_{k.p} \left(1 + \beta + \frac{t_{\Gamma}}{t_M} + \eta_A \cdot \eta_q \right) \quad (5)$$

t_M, t_{Γ} – müvafiq olaraq qazıma məhsuldar və qeyri-məhsuldar vaxt sərfi; vahidin hissəsi;

η_q – qazılan quyunun lüləsinin vəziyyətini səciyyələndirən faktorların

təsirinin xüsusi çəkisi, vahidin hissəsi.

η_A – istismara daxil edilən quyunun keyfiyyətini səciyyələndirən

faktorlardan A faktorunun təsirinin xüsusi çəkisi, vahidin hissəsi.

Bu yarımfəsildə təcrübi istifadə üçün iqtisadi səmərənin müəyyənləşdirilməsi modelini işləmişik. Belə modelin işlənməsi neft sənayesinə xas olan xüsusiyyətlər üzərində qurulmuşdur.

İqtisadi səmərənin modelinin empirik düsturu:

$$S_q = \Delta S_q + \Delta S_H \quad (6)$$

ΔS_q - quyunun qazılmasında təmin edilən iqtisadi səmərədir.

Onun formula edilmə düsturu belədir:

$$\Delta S_q = C_f \Delta t \left[\left(1 - \frac{C_f}{C_M} \right) + \left(1 - \frac{\eta_H - \Delta \eta_{Hi}}{\eta + \Delta \eta_{Hi}} \right) \right] \quad (7)$$

C_f - fakt üzrə smeya dəyəri;
 q - inşası qurtarmış quyuların sayı və parametr üzrə onların keyfiyyəti;

C_M - hesablanmış smeta dəyəri ;
 Δt - qazıma vaxtının təmin edilmiş azalması;
 η - məlum olan təsirlərin xüsusi cəkisi;
 η_H - məlum olmayan təsirlərin xüsusi cəkisi;

Neftçıxarmanın payına düşən iqtisadi səmərə isə belə düstur ilə hesablanmalıdır:

$$\Delta S_N = q \Delta t (d_\Gamma - d_H) \left[\left(\frac{\Delta t_q}{Q_j + \Delta t_q q} + \frac{d_\Gamma - d_H}{d_H} \right) - 1 \right] \quad (8)$$

q – istismara Δt gün tez daxil edilmiş quyunun günlük hasilatı, t/gün;

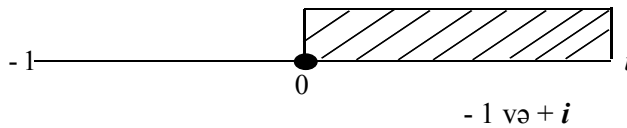
Q_j – yeni quyuların illik hasilatı, t;

d_H – əmtəlik neftin maya dəyəri man./t;

d_Γ – neftin mədən satış qiyməti, man./t.

Düsturlar manat ilə ölçülür. Bununla da modelin şərtini ödəmiş olur.

Modelin tətbiqi. Parametrlərin ədədi qiymətləri ilə iqtisadi səmərənin mümkün olan ədədi qiyməti alınır. Onun varlıq oblastı:

həddində dəyişir. Əsaslanma belədir: $C_f = C_M$ olduqda $\Delta S = 0$ olur. Onda $\Delta t = 0$ alınır ki, bu da $\Delta S_N = 0$ və

$\Delta S_q = 0$ deməkdir. $C_f > C_M$ olduqda $\left(1 - \frac{C_f}{C_M} \right) -$ ifadəsi

mənfi işarə alır, yəni iqtisadi səmərə yox, iqtisadi ziyan alınır. $C_f < C_M$ çoxluq təşkil etdikdə i həddi əldə edilir.

İqtisadi səmərə konkret quyu üçün müəyyən edilməlidir. İdarə üzrə iqtisadi səmərə müəyyən etdikdə isə, quyular üzrə alınmış ΔS_q –lər cəmlənməlidir. Əgər qazıma üzrə ΔS_q yoxdursa, onda $\Delta S_N = 0$ olur iqtisadi səmərənin neftçıxarmadakı payı ΔS_N mövcud olmur.

Deməli ehtiyat imkanlar mövcuddur.

Tədqiqat nəticəsində o da təsdiqlənir ki, qazımanın iqtisadi səmərəsi yalnız qazımada deyil, həm də neftçıxarmada yaranır.

Yerinə yetirilmiş tədqiqat aşağıdakı nəticəni verməyə imkan yaradır.

1. Baxılan illərdə Azneft istehsalat birliyinin quru ərazisində qazıma işləri: quyuların dərinliyinin artması; neft sənayesinə xas olan səciyyəvi əlamətlərin təsirinin güclənməsi; texniki-iqtisadi göstəricilərin pisləşməsi; bu pisləşmənin quyuların dərinliyindən asılı olmayaraq baş verməsi; göstəriciləri yaxşılaşdıran istehsaldaxili ehtiyat imkanların mövcud olması iqtisadi səmərəliliyi təmin edən əlamətlərlə xarakterizə olunur.

Azneft istehsalat birliyinin quru ərazisində istismar qazımasının 1988-2012-ci illər üzrə texniki-iqtisadi göstəricilərinin faktiki səviyyəsi olduqca aşağıdır: bazis götürülən 1980-1988-ci illərdən başlayaraq kommersiya sürəti əhəmiyyətli səviyyədə aşağı düşmüş, hər ildə olmaqla işlərin həqiqi dəyəri smeta dəyərini dəfələrlə üstələmişdir.

2. İstismar qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyini tədqiq etmək üçün dissertasiyanın ikinci fəslində işlənmiş tədqiqat metodikasından istifadə etmək lazımdır. İqtisadi səmərəliliyi qazıma müəssisəsində qiymətləndirmək düzgün deyildir, onu qazıma qurğusu üçün müəyyən etmək və idarə üzrə iqtisadi səmərənin qazımanın maya dətərinə nisbət ilə ($\frac{S_i}{d_q}$) dəyərləndirmək lazımdır.

Qazıma işlərinin real olan iqtisadi səmərəliliyini dəyərləndirmək yox, əksinə, onun formula olunduğu metodikanı dəyişmək lazımdır. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin ehtiyat imkanlarının aşkar edilməsi konkret, səbəb-nəticə təhlili metodla tədqiq olunmalıdır.

3. İstismar qazma işlərinin göstəricilərinin belə pisləşdiyi indiki şəraitdə iqtisadi səmərəlilik əldə etmək mümkündür. Bunu iqtisadi səmərəliliyin formalaşma elementləri, onların istifadəsi təsdiq edir. Qazıma işlərinin indiki vəziyyətini təhlil etməklə müəyyən etmişik ki, yeni texnika tətbiq etmədən qazımanın texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaq qeyri-mümkündür. Qazımada fəaliyyət göstərən təsirlərin iqtisadi təbiətinə yiyələnməklə, qazıma işlərinin indiki vəziyyətində iqtisadi səmərəliliyin alınmasını əsaslandırmışıq. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin alınmasını yalnız qazıma idarəsinə həvalə etmək düzgün deyildir, qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin formalaşma sferası ikili xarakterli olduğu üçün, digəri, neftqaz sahəsini də müəyyən etmək lazımdır.

4. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin tədqiqi işdə verilmiş məxsusi metodologiya əsasında aparılmalıdır. Belə metodologiya olmadıqda texniki-iqtisadi göstəricilərin pisləşmə səbəbləri açılmamış qalır. İşlənib hazırlanması tələb olunan metodologiya bunları özündə birləşdirir:

- abstraktdan konkretə və təkcədən ümumiyə yüksəlməni, korrelyasiya metodunu, dispersiya təhlilini, təsir asılılıq funksiyasını, seçmə funksiyasının bərabər paylanma qanununu, nəzəriyyədən təcrübəyə və əksinə keçid asılılığını və variyasiya sıralarını;

- qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin formalaşma elementlərinin əlaqəli qanunauyğunluğunu;

- iqtisadi səmərəliliyi ifadə edən göstəricilərin işlənib hazırlanmasını, qazımanın texniki-iqtisadi göstəricilərindəki ziddiyyətləri aradan qaldıra bilən əlavə hesabı göstəricilərin işlənməsini;

- qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi və qazıma idarəsi üzrə təşkilatı-texniki tədbirlərin təmin etdiyi əlavə ehtiyat imkanlarının aşkara çıxarılmasını;

- şaxələnməsi tələb olunan tədqiqat üsullarının köməyiylə iqtisadi səmərəliliyin quyu dərinliyi üzrə dəyişməsinin müəyyənləşdirilməsi qanunauyğunluğunun əsaslandırma şərtlərini;

- qazımanın iqtisadiyyatı tətbiqi sahə elmi üçün nəzəri ehtiyatların hazırlanmasında istifadə olunan yeni metod və üsulları.

5. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin istifadəsinin mümkünlüyü variant metodikası ilə deyil, elmin təkamülü; elmi-texniki işləmələr və quyu keyfiyyətinə görə müəyyən olunmalıdır. İstifadənin müəyyənləşdirilməsinin təməlini sərt iqlim şəraiti, quyu lüləsinin vəziyyəti, qazıma məhlulunun laya udulması, bizə məlum olan təsirlərin xüsusi cəkisi (P_t ; P_v ; P_u ; η) təsirlər təşkil etməlidirlər. İndiki şəraitdə iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi daha çox elmin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Qazıma elminin indiki inkişaf pilləsində $\sin 2^0$ quyu lüləsinin əyrilik bucağı mümkün olan iqtisadi səmərəliliyə mənfəət təsir göstərən faktorial əlamət qəbul edilə bilməz. Quyunun hər artan 500 m dərinliyi üçün elmi-texniki tərəqqi 5% inkişaf pilləsi qurmalıdır. Kompleks Qazma İşləri Trestinin quru ərazisində qazıma işlərinin indiki vəziyyətində iqtisadi səmərəlilik təmin etmək yalnız qazıma dəzgahı üzrə mümkündür. Həmin iqtisadi səmərəliliyin mövcud olduğunu bizə təqdim edən yerinə yetirilmiş dəlmələrin sayı, kommersion sürəti, qazımanın maya dəyəri və istismara Δt gün tez daxil olmuş quyuların günlük hasilatı (n_d ; $\nu_{k,s}$; C_M ; q) göstəricilərdir.

6. İqtisadi səmərəlilik müəyyənləşdirilərkən, həm həqiqi göstəricilərin, həm də layihə-smeta sənədlərindəki göstəricilərin minimum səviyyəsindən istifadə olunmalıdır. İqtisadi səmərə göstəricisi (S_i) işdə verilmiş düstur ilə hesablanmalıdır.

7. Tədqiqatın nəticələri istifadə olunmuş faktiki məlumatların çoxluğu və iqtisadi hesablamalarla təsdiqlənir.

8. Tədqiqatın nəticələri qazıma idarələrinin iqtisadi xidmətinə köməklik göstərən əhəmiyyətli keyfiyyətlidir. İşdə işlənilmiş metodologiya bir qazıma idarəsi çərçivəsində məhdudlaşmış qalmır, o, bütün qazıma işlərinə şamil edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri həm də tədris prosesində istifadə olunmalıdır.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və hazırlanan əməli xarakterli tövsiyələr dərc olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

1. Ибрагимова С.В. Исаев А.С., Теймурова Р.А., Багири Т.Г. К анализу факторных комплексов, формирующих показатели бурения глубоких наклонных скважин. // Нефть и газ, №1, 1995, с.99-102.

2. İbrahimova S.V. Neft quyularının keyfiyyətinin iqtisadi qiymətləndirilməsi. // AMEA.Milli iqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu) III buraxılış, 2006, s.257-262.

3. İbrahimova S.V. Qazımanın texniki-iqtisadi problemlərinin həllini aktivləşdirən istehsaldaxili ehtiyatların aşkar edilməsi metodikasına dair. // AMEA. Milli iqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu) II buraxılış, 2008, s.262-268.

4. İbrahimova S.V. Quyu keyfiyyətinin onun dəyərinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi metodikasına dair. // Odlar yurdu universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. 2007, №18, s.62-66.

5. İbrahimova S.V. Neft sənayesinə investisiya qoyuluşunun səmərəli istifadəsi məsələsinə dair. // Neft, kimya və maşınqayırma sənayesi sahələrinin aktual, sosial-iqtisadi problemləri (elmi məqalələr toplusu). Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının nəşri, 2007, s.368-371.

6. Ибрагимова С.В. К методам технико-экономической оценки экономической эффективности производства буровых работ. // Издательство «Спутник». Проблемы экономики. Москва., 2008, №6, с.54-57.

7. Ибрагимова С.В. К методике экономического эффекта ускорение производство буровых работ. // Издательство «Спутник». Проблемы экономики. Москва., 2010, №4, с.49-53.

8. İbrahimova S.V. Qazıma işlərinin təmin etdiyi iqtisadi səmərənin müəyyənləşdirilməsi modelinin işlənməsi metodikasına dair.AMEA . Elmi əsərlər. 2010, №2, s 113-116.

9. İbrahimova S.V. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin elmi innovasiya metodu ilə dəyərləndirilməsinə dair. // AMEA. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 20 illiyinə həsr olunmuş ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi-innovasiyanın rolu. 24-25 noyabr 2011.Konfrans materialı.

10. İsayev A.S., Teymurova R.Ə., İbrahimova S.V. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəliliyinə dair. // Bakı: Azərənəşr, 2010, 283s.

11. İsayev A.S., İbrahimova S.V. Qazıma işlərinin iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi metodikasına dair.//Odlar yurdu universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. 2011,№31,s.29-34.

12. A.S.İsayev, İbrahimova S.V, Ə.Ş.Əliyeva, K.S.Abdullayeva. Elmi-texniki tərəqqinin dəyərləndirilməsi

metodikasına dair. // АМЕА. İqtisadiyyat institutu. Elmi əsərlər. № 3, 2011.

13. Qazımada fəaliyyət göstərən təsirlərin hərəkət qanunauyğunluğu. //AMEA.Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Konfrans materialı.2012.

14. Ибрагимова С.В. «К вопросу выявления резервов улучшения технико-экономических показателей бурения скважина на нефть»//«Нефть, газ и бизнес», №12. 2012. Москва.s.77-79.

Ресурсные возможности и обеспечение экономической
эффективности в бурении нефти

Резюме

Первая глава диссертации – «Научно-методические основы исследования экономической эффективности буровых работ» исследуется характеристика буровых управлений и закономерность строения производства в них, дана народнохозяйственная значимость производства буровых работ, критическая оценка научно-практических разработок по исследованию экономической эффективности этих же работ. Указано, что народнохозяйственное значение буровых работ характеризуется такими признаками как: подготовка нефтяных и газовых запасов; увеличение объема капитальных вложений; создание фонда из качественных нефтяных и газовых скважин, со сроком нахождения нефтяных земель под бурением.

Исследуя экономическую эффективность буровых работ, автор приходит к выводу, что исследование экономической эффективности буровых работ является самым трудно исследуемым вопросом нефтяной промышленности. Для ее исследования требуется использовать многочисленные научные методы, нужна новая схема экономического анализа, поскольку они не существуют, нужно их разработать.

Вторая глава диссертации – «Ценовые экономической эффективности буровых работ на предприятиях». Здесь установлены сама экономическая эффективность для исследования, элементы ее формирующие и закономерность согласования этих элементов между собой, обоснованы показатели, выражающие экономическую эффективность, разработаны новые дополнительные расчетные показатели для выявления возможных резервов улучшения показателей, разработана модель оценки использования экономического эффекта, применительно к буровым работам. В этой главе автор работы предлагает оценочные расчетные показатели, для

установления самого экономического эффекта исходя из возросшей глубины бурения.

Третья глава работы – «Определение возможных резерв улучшения показателей экономической эффективности буровых работ», посвящена реализации положений второй главы и разработке прогнозируемых показателей. Здесь автор концентрирует свое исследование и свои новые разработки научно-технического характера.

Диссертационная работа завершается выводом, где сконцентрированы основные итоги исследования.

Resource opportunities of economic efficiency providing in oil production

Summary

The first chapter of the dissertation- «Scientific methodical basis of research of economic efficiency of works» consists of four subchapters where the characteristic of chisel managements and law of a structure of manufacture in them is investigated, the economic importance of manufacture of works, a critical estimation of scientifically-practical workings out on research of economic efficiency of the same works is given. It is specified, that economic value of is characterised by such signs as: preparation of oil and gas stocks; increase in volume of capital investments; creation of fund from qualitative oil and gas chinks, with smaller term of a finding of the oil under.

The second chapter of the dissertation is- «Problem of estimation of economic efficiency drilling works on the enterprises» consists of six underheads. Here its elements forming and law of the coordination of these elements among themselves are established economic efficiency for research, the indicators expressing economic efficiency, law of their formation are proved, new additional settlement indicators are developed for revealing of possible reserves of improvement of indicators, the model of an estimation of use of economic benefit, with reference to chisel works is developed. In this chapter the author of work offers estimated settlement indicators, for an establishment of the economic benefit proceeding from the increased depth of drilling.

The third chapter of the dissertation work - «Determination of resources economic efficiency of drilling works», is devoted realisation of positions of the second chapter and working out of predicted indicators. Here the author concentrates the research and the new workings out of scientific and technical character.

**ИНСТИТУТ ЭКОНОМИКИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНА**

На правах рукописи

СЕДАГАТ ВЕЛИ КЫЗЫ ИБРАГИМОВА

**РЕСУРСНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ И
ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ЭФФЕКТИВНОСТИ В БУРЕНИИ НЕФТИ**

**Специальность: 531101 –
«Организация и управление предприятий»**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание научной
степени доктора философии по экономике

Б А К У - 2014